

1939. L'exili dels socialistes mataronins. Una mateixa situació, cinc casos diferents

JOSEP PUIG-PLA

L'article tracta cinc casos d'exiliats, dels quals es podrà comparar com van anar a l'exili, com el van viure, en quines circumstàncies personals i polítiques i com el van acabar. La majoria tornant a casa, més aviat o més tard, movent-se en la clandestinitat estricta i vigilada. Mentre que un altre –el més significat, Jaume Comas i Jo- va romandre a França, on va continuar amb una activitat sindical i política de cert relleu. És enterrat en terra francesa ¹.

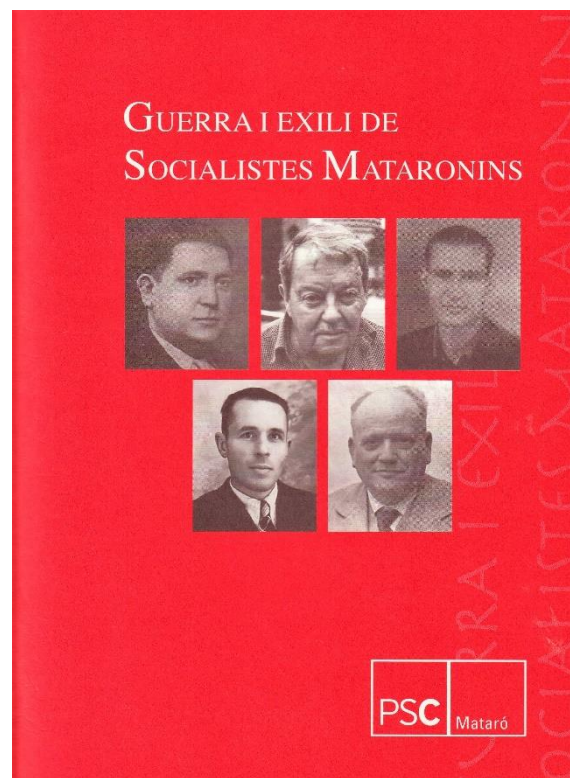
El final de la Guerra 1936-1939 va comportar l'exili per a molts dels perdedors. Un exili real, físic, allunyat del país, a l'estranger, o un exili a casa, a la família i a la feina, l'anomenat «exili interior». En tots els casos, prou dolorosos i llargs.

L'any 2013 el PSC de Mataró va voler dedicar una publicació, un opuscle, a la qüestió, fixant-se en cinc militants socialistes, però estenent la mirada més enllà per tal d'analitzar els fets i recollir noms mataronins de totes les ideologies. Amb el títol **Guerra i exili de socialistes mataronins**, i coordinat per **Anna Comas i**

¹ Aquest treball no és una recerca original sinó que és un regest de l'opuscle *Guerra i exili de socialistes mataronins*, editat per l'Agrupació de Mataró del PSC el 2013. He cregut interessant aportar aquesta versió, reduïda i una mica actualitzada, per l'interès del seu contingut i com una contribució més al Col·loqui en favor de la seva diversitat.

Valls, el volum analitzava «les conseqüències de la Guerra Civil per a molts companys, que perduda la guerra, van haver d'emprendre el camí de l'exili». Una situació que no només van patir ells a títol personal, sinó també llurs famílies, tant si romangueren a casa com si anaren a l'estranger.

La derrota republicana va afectar tots els grups polítics i sindicals que van estar al costat de les institucions legals: Govern i Presidència de la República, Corts, Govern i Parlament de la Generalitat. CNT, ERC, UGT, PSUC, POUM, Estat Català, Acció Catalana Republicana (ACR), Unió de

Coberta de l'opuscle Guerra i exili de socialistes mataronins (2013)

Rabassaires i altres. Els grups més nombrosos eren el d'inspiració llibertària (CNT, FAI, Joventuts Llibertàries), el socialista-comunista (PSUC, UGT, JSUC) i el d'ERC, el partit hegemònic a les institucions catalanes. Aquests partits i sindicats, exiliats el seus dirigents i afiliats, van ser declarats il·legals per les noves autoritats, els seus estatges confiscats (quan no també propietats privades d'alguns líders) i la seva documentació amagada o destruïda, en aquest supòsit majorment pels mateixos militants abans d'anar-se'n.

Tots aquests efectes també varen caure al damunt d'altres entitats de caire progressista, cooperatives, ateneus, associacions naturistes o bé de pensament i acció lliures. A Mataró seria el cas de la Societat Iris o la Moderna Fraternitat, entre d'altres.

El bloc social-comunista es trobava junt en el nou Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), fundat el mateix juliol de 1936, resultat de la fusió de quatre partits, i en el sindicat UGT. En quedava fora el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), de filiació comunista, però enfrontat i aviat perseguit per l'URSS de Stalin. Un cop a l'exili, la ideologia de partida dels militants i la realitat política europea i mundial, feren que molts socialistes sortissin del PSUC i ingressaren en noves organitzacions de base socialista (Front de la Llibertat, Moviment Socialista de Catalunya). De tota manera dirigents com Joan Comorera, que n'era el secretari general, el sindicalista sabadellenc Josep Moix i el mataroní Jaume Comas continuaren en el partit creat el 1936.

L'opuscle esmentat del PSC local (el número 10 d'una col·lecció) s'obria amb un

interessant i detallat estudi de **Ramon Salicrú** titulat «Exili republicà. Memòria Històrica», un text al meu entendre d'obligada consulta. Salicrú, a l'entradeta del seu text, deia que, després d'analitzar breument la realitat econòmica, social i política dels anys trenta a Espanya i Catalunya en particular, pretenia «explicar amb un cert detall les particularitats de l'exili de molts espanyols, catalans i mataronins. El cert és que recollia una llista de més de cinquanta noms, que amb el temps i amb l'ajut d'altres historiadors em consta que s'està ampliant de manera ben notable.

El volum es completava amb el retrat biogràfic de cinc destacats socialistes, Joan Bta. Bellsollell, escrit per Manuel Mas; Fernando González, a càrrec de Javier Naya; Francisco Verdalet, narrat per la curadora del volum, Anna Comas; i Jaume Comas i Francesc Anglas, redactats per qui signa. Vegem breument un resum de cada peripècia personal.

Jaume Comas i Jo² (Manresa, 1892-Najac, 1966), dirigent sindical del tèxtil (treballava a Ca l'Asensio), va ser tinent d'alcalde de l'Ajuntament republicà, delegat de l'Hospital i de la Caixa d'Estalvis, diputat a Corts el 1934 i de nou 1936, i ja al 1938 subsecretari del Ministeri de Treball i Assistència Social amb Josep Moix de ministre. A l'exili va residir al poble de Najac (Aveyron), on es va establir com a barber.

Va passar la frontera amb cotxe oficial i xofer amb pistola. Amb la credencial del Ministeri va traspasar la línia sense dificultats i no va ser internat en cap camp de concentració. Els càrrecs polítics i

² No tenia cap parentiu amb Anna Comas i Valls i la seva família.

dirigents van ser tractats amb més consideració. El sindicat francès CGT es va preocupar que membres de la UGT i dirigents del PSUC obtinguessin passaports en regla. Comas va seguir tenint responsabilitats sindicals i polítiques, que el duien a viatjar a París més d'un cop a l'any. Membre del Comitè de Catalunya de la UGT a l'exili (sector PSUC), com a secretari de la Federació Regional de la Indústria Fabril i Tèxtil del sindicat el 1946 va ser enviat a la capital francesa per refer aquesta Federació, de la qual fou reelegit més endavant. Participà també en activitats antifranquistes i tingué un paper destacat en mítings, com un de Lió el 1948.

Jaume Comas i Jo

Còrsega o a algunes de les colònies. Comas va ser conduït a Vialar, una població de l'interior d'Algèria. Obligat a treballar en obres públiques, en emmalaltir va ser destinat a fer de cuiner per als companys. Fins al cap de més d'un any no va ser alliberat i pogué tornar a la metròpoli i a la seva residència occitana.

Els seus dos fills, nascuts a Mataró, s'integraren de ple a la vida francesa (escola, feina, matrimoni) i el gran, Josep es va nacionalitzar francès. El seu pare no ho féu mai, perquè sempre mantingué l'esperança del retorn. El fill petit, Jaume, no es va naturalitzar en el país veí fins que el seu pare havia finat.

El setembre de 1950, en ple marc de la Guerra freda, per ingerències exteriors i pressió del Govern espanyol, Comas va patir la repressió del Govern francès respecte els comunistes estrangers, acusats d'espionatge en favor de l'URSS. És el que es coneix com l'operació Bolero-Paprika³. 404 militants van ser detinguts, dels quals 275 eren espanyols, tot i que molts havien lluitat durant la Segona Guerra Mundial o havien col·laborat amb la Resistència. Les organitzacions comunistes espanyoles radicades a França (amb el PCE i el PSUC al capdavant) van ser prohibides i els seus militants, o almenys els dirigents més coneguts detinguts o deportats fora de l'hexàgon, a

Comas, pel seu fort lligam amb Comorera i Moix, crec que va seguir afiliat al PSUC fins a la fi dels seus dies. La seva deportació a Algèria de 1950 ho

Jaume Comas deportat a Vialar (Algèria, 1950).

³ Entorn a aquesta operació el Memorial Democràtic va celebrar un col·loqui on-line el dia 7 de setembre, al cap de 70 anys exactes de l'inici dels fets. L'operació no va afectar el Partit Comunista Francès, que tenia molta força al país i comptava amb nombrosos diputats.

confirmaria, ja que els partits socialistes no van patir persecució. Amb motiu d'aquella detenció, li van prendre tota la documentació que tenia a casa (correspondència, informes, premsa).

Francesc Anglas Sarlat (Mataró, 1899-1988) era possiblement el segon dirigent més destacat entre els socialistes mataronins. Teixidor, també sindicalista del tèxtil de la UGT i de Ca l'Asensio, era un membre actiu de la Federació Catalana del PSOE. Havia participat com a delegat a algun Congrés Federal i també en el congrés d'unificació amb la Unió Socialista de Catalunya el 1933. El 1936, com tota l'organització, s'incorpora al PSUC.

Serà cinquè tinent d'alcalde, integrant de la Coalició Republicano-Socialista (amb ERC i ACR), delegat de Mercat i membre de la Comissió de Finances. Com a cooperativista havia estat secretari de la Unió de Cooperatives de Mataró. Dels darrers a incorporar-se a l'exèrcit, va passar la frontera amb la seva unitat, mentre que les cinc dones de la família ho feien a peu pel seu compte. A l'estació de Figueres es van trobar Jaume Comas, que anava amb el cotxe oficial. Aquest els indicà uns trens, que finalment no sortiren, i hagueren de seguir caminant fins arribar a França. Després d'un temps al camp de Ribesaltes, les dones van ser dutes amb tren fins a la Bretanya, a Belle Île-en-mer. Allí la seva filla antenada Anna Coma⁴, que havia après correctament el francès, va treballar en el repartiment de la llet als refugiats i després a l'oficina. Anglas, després de passar pels camps Sant Cebrià, Argelers i el Barcarès, pogué

sortir en trobar una feina fixa prop d'Albi, on es pogué reagrupar amb tota la família en un modest pis.

Arran de l'ocupació de França pels alemanys, les dones van tornar aviat a Mataró (cap al 1940), però ell no ho farà fins al 1944, després d'escapar-se amb altres companys d'un camp de treball alemany. Travessant tot el país de l'hexàgon arribà fins a la frontera i es presentà d'improvís a casa. Després de quinze mesos a la Presó Model, sortí en llibertat vigilada. Tot i que la policia el feia

Francesc Anglas amb la seva esposa Encarnació Tubau.

comparèixer sovint a comissaria i que quan venia Franco a Barcelona era detingut, la seva filla considera que el van respectar força. Els policies, al cap d'un temps de tractar-lo, ja li deien «el amigo Anglas».

Durant el franquisme mantingué una actitud prudent, sempre en contacte amb els companys de la fàbrica Asensio, on fou readmès, i amb els vells socialistes i ugetistes. Aquests solien reunir-se al Bar Canaletas i es preocupaven d'ajudar els presos.

De **Francesc Verdalet Guardiola** (Blanes, 1914-Güsen-Mauthausen, 1941) n'escriu la biografia la mateixa curadora del volum.

⁴ El cognom de la filla de la seva esposa era "Coma", sense S final.

Anna Comas titulà el seu text «La lluita per la defensa dels seus ideals. Exili i mort a Mauthausen». Verdalet, més jove que els anteriors, tot i que nascut a Blanes se l'ha considerat mataroní per residència i militància. A partir de 1918 la seva família s'instal·la a Mataró, on residirà amb els deu fills, els sis primers nascuts al poble de la Selva i els darrers a la nova residència. Anna Comas recull que l'escriptor Joaquim Casas, fill de Blanes i també d'espardenyer explicà a *Cel·luloide ranci* que a Mataró «hi vivien diverses famílies originàries de Blanes buscant més bones perspectives de treball i millors condicions de vida»⁵.

Article de Francesc Verdalet a Llibertat saludant les Brigades Internacionals.

Francisco Verdalet treballà a Can Gassol, des que deixà el col·legi nacional Puerto Rico, fins que anà a la guerra. Tota la família era d'idees socialistes, si bé els seus pares no eren afiliats. Sí que militaren ell i el seu germà Lluís al Partit i les germanes Carme i Montserrat a les Joventuts Socialistes. Els seus nebots Josep Verdalet i Rosa Montero definiren a la seva entrevistadora el seu oncle «autodidacte, culte, d'esquerres, amb consciència de classe i que vivia per a la política».

Afiliat primer a les Joventuts, s'integrà al Partit seguint el mateix recorregut assenyalat anteriorment (PSOE, USC, PSUC). En va ser un membre actiu, freqüentant la Casa del Poble, fogar del socialisme local, un estatge que comptava amb cafè, economat, teatre i oficines. Des del front de Madrid i després del de l'Aragó –sempre amb el seu germà Lluís– signà personalment algunes cròniques al diari local *Llibertat*⁶.

Amb la Retirada és internat al camp d'Argelers. Havent trobat una feina hagués pogut sortir-ne, però no ho fa per no deixar els companys que encara hi restaven. Però sí que anima a fer-ho a germans i un nebot. Llavors es produeix un fet que serà la causa del seu tràgic final. Ja amb els nazis a França, al seu amic David Puente li tocà per sorteig incorporar-se a una Companyia de Treballadors Estrangers (CTE), on foren enviats molts exiliats republicans. Francisco s'hi incorpora voluntàriament per acompanyar el seu amic. Destinat a Alsàcia, fou obligat a construir casamates a la frontera alemanya a temperatures de -32° C. Bombardejats pels alemanys, el comandament francès

⁵ Joaquim Casas, *Cel·luloide ranci*. Ed. Moll, Mallorca, 1957.

⁶ Dos articles representatius són «Impressions de Madrid» (8 de gener de 1937) i «Per la Victòria» (8 de maig de 1937).

els va abandonar i foren detinguts pels nazis.

A prop de Latory (Belfort) els visità Himmler, cap de la Gestapo, que els comunicà que serien traslladats a Àustria sense donar més detalls. Conduïts a Mauthausen i interrogats sobre si són «rojos españoles» tots els presos ho afirmen. Qui feia d'interpret era Francesc Boix, el fotògraf que amb les seves imatges divulgà al món l'horror nazi i fou testimoni dels Judicis de Nuremberg. Sobre ell s'ha rodat el magnífic film *El fotógrafo de Mauthausen*, dirigit per Mar Targarona i interpretat per Mario Casas⁷.

Els treballs forçats que va haver de fer, a -27°C el fan emmalaltir i agafa la tuberculosi. Podent haver estat tractat medicament, la dràstica resolució dels dirigents del camp és administrar-li una injecció de petroli directament al cor. Tenia només 27 anys. David Puente fou qui informà la família dels fets en una carta datada el 1945, però que no arribà a la seva destinació fins als anys cinquanta. Mentrestant la família no sabia què se n'havia fet d'ell. Certament el capteniment de Verdalet és d'una extrema generositat vers els companys i amics.

El seu nom figura a les relacions de republicans espanyols morts als camps de l'horror, llibre de Montserrat Roig.

Fernando González Cassany (Mataró, 1900-1973).

Fornier d'ofici, comença a treballar als 13 anys en un forn de L'Havana. De jove ja molt implicat en el moviment sindical, es va adherir a la CNT. Segons Javier Naya «el

sindicalisme seria un fil conductor de la seva trajectòria». Es va afiliar a la Federació Catalana del PSOE en el moment que es congriava la fusió amb la USC. Durant la guerra va actuar a Segòvia i València i va ser responsable d'un camp de presoners, mentre que el seu fill Salvador, amb 17 anys va ser cridat a la «lleva del biberó».

Acabada la guerra, Fernando va anar a l'exili amb el seu fill Salvador (en tenia un altre de nom Jaume) a peu, deixant la resta de la família. Internat al camp d'Argelers, pare i fill hi varen passar prop de dos anys, suportant tot tipus de penyalitats, gana, fred, misèria. En Salvador va poder tornar a Mataró gràcies a un aval d'un botiguer i Fernando el 1942 pogué obtenir el Certificat de Nacionalitat (en qualitat de refugiat) expedit pel Vice-consolat d'Espanya a Agen. El certificat li permeté trobar una feina a Sainte-Livrade, on treballà de forner.

Animat pels falsos rumors d'amnistia política, va arribar a la ciutat el 1945. Detingut de seguida, fou empresonat a Montjuïc i després a la Model, d'on no va poder sortir fins al final de la dècada amb uns avals signats pels seus antics companys forners cooperativistes de Mataró. Tornà a treballar en el seu ofici fins a la jubilació. Tot i que en llibertat, li passava el mateix que a Anglas i a d'altres, que quan el dictador visitava Barcelona era tancat al *cuartelillo* de la Guàrdia Civil. No el tractaven malament relatava, però el que més el molestava era no poder fumar amb la seva pipa. González freqüentà els companys socialistes en les trobades mítiques al Bar Canaletas (valdria la pena recrear-les), que constituïen aquells anys el punt de trobada i lloc de contacte on mantenir el caliu polític i organitzar el

⁷ Vegi's també de Benito Bermejo *Francesc Boix, el fotògraf de Mauthausen*. La Magrana, Barcelona, 2002.

suport als presos i a llurs familiars. Els assistents cada setmana cotitzaven una pesseta.

Segons Naya el seus familiars el recorden «com un home amb un caràcter fort, molt seriós, i amb una preocupació extrema per a injustícia». No volgué mai parlar de política a casa i cremà els documents i fotografies que conservava, però guardà una pistola al jardí pel que pogués passar. El seu net, Pere González Coll, artísticament Perecoll, dedicà la seva escultura *Intolerància*, al passeig de Carles Padrós, a les víctimes del feixisme i, en un aspecte més personal i íntim, al seus pare i avi.

Joan Baptista Bellsollell Vilella (Mataró, 1919-2008).

I el darrer dels cinc personatges (*Last but not less*), un home de llegenda o de novel·la. L'activista i conspirador polític i destacat cineasta Joan Bta. Bellsollell. Manuel Mas el definí en el títol del seu treball com un «home de projectes audaços en la frontera del surrealisme». Mas, l'esposa del qual era cosina germana seva, descobrí molts aspectes de la seva vida que la mateixa família ignorava. I jo penso en el que encara falta per desvetllar! Fill del cadiraire del carrer de Sant Josep, de ben jove, de la mà del nacionalista Joan Layret, s'incorporà a Nosaltres Sols!, l'organització independentista que actuava al marge dels partits, i també a Estat Català, una formació separatista. Als 17 anys, i ja en guerra, és comissari polític del Batalló de Muntanya Pirinenc. Sembla que és el més jove entre els que feien aquesta funció. Explica en una entrevista que la seva militància juvenil responia més a vinculacions sentimentals i d'amistat.

Passarà pels camps de concentració de

Septfonds i San Marcos (Lleó) i haurà de fer el servei militar a l'Exèrcit de Franco. Descobert el seu historial, aconseguirà escapar-se amb l'ajut del futur cooperant Vicenç Ferrer. Ja a França, comparteix habitació a la Residència d'Estudiants de Montpeller amb Josep Pallach, militant llavors tots dos al POUM. Allí els visità l'activista i antic alt càrrec de l'Exèrcit republicà Josep Rovira, que estava formant el Front de la Llibertat amb militants procedents del POUM i altres. El Front de la Llibertat, al qual s'integraren els dos joves, convençuts per Rovira, desembocà en la creació del Moviment Socialista de Catalunya (MSC) a Tolosa de Llenguadoc el 1945.

Durant la Segona Guerra Mundial, Bellsollell en contacte amb la xarxa «Martin» ajudà a l'evasió d'aliats perseguits pel nazisme a través d'Espanya. Passà per Lisboa, Gibraltar i el nord d'Àfrica. A Alger farà de professor d'espanyol, ja que s'havia

Joan B. Bellsollell davant el bust de Pau Casals al Parc Central de Mataró.

llicenciat en Filosofia i Lletres a Montpeller. També havia estudiat cinema a París amb Gorges Sadoul, i a la capital havia estat contractat com a professor d'institut. D'altra part acceptà dirigir el servei de cinema del Moviment Europeu, a petició d'Adroher Gironella.

El 1942-1943 Pallach i ell mateix entren clandestinament a Barcelona com a membres del Front de la Llibertat. A partir de 1945 participa en la creació del MSC a l'interior amb Edmon Vallès. Serà el representat permanent del partit en el Consell Nacional de la Democràcia catalana (conegut com a Comitè Pous i Pagès), que integrava els partits republicans amb excepció del PSUC. Al Comitè coincidí en algunes reunions amb Esteve Albert, que hi anava en nom de FNC i que ho ha narrat en les seves memòries⁸. En aquell temps, Bellsollell protagonitzà molts passos clandestins per la frontera, en ambdós sentits.

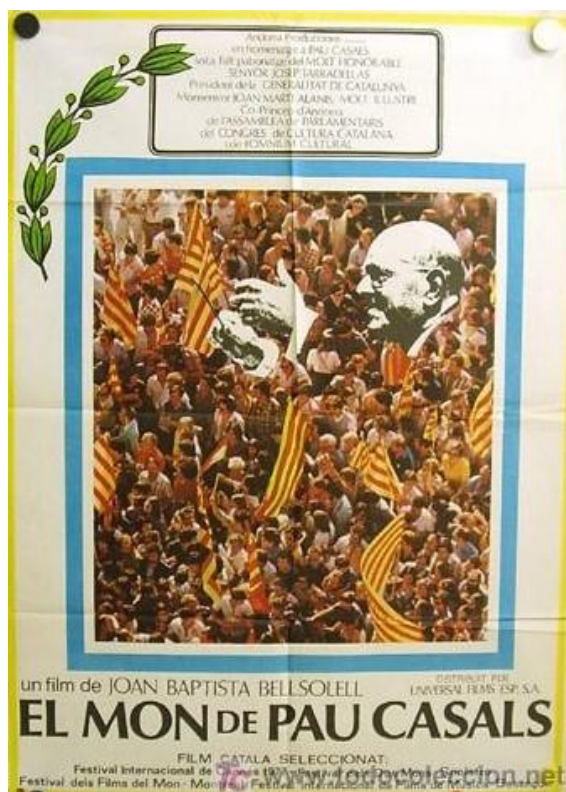
Sembla que va ser el contacte a l'interior del MSC fins al 1950, segons documents dipositats a la Fundació Rafael Campalans. Signà articles amb el seu nom, amb les inicials o amb l'àlies Joan Busquets, que usava en la clandestinitat, al portaveu del partit *Endavant*. En el seus textos advoca per la superació dels partits socialistes nacionals, aposta pel federalisme europeu («el nostre combat és l'Europa socialista») i afirma que «cal depassar el vell socialisme, cal fer una crida a tots els grups del moviment obrer democràtic (...). Refundació, reagrupació i finalment renovació entorn d'un programa que plantegi a fons el problema de la revolució

⁸ *La Memòria de l'Esteve Albert*. Capítol dedicat a Pau Casals. Pàg. 165 de la 1a edició, 2013.

europea»⁹. Un text que denota la seva faceta de teòric i on planteja com encarar els reptes de present i futur, tot marcant distàncies amb el comunisme.

La no-beligerància dels aliats amb el franquisme (a partir de la *Nota Tripartita* de 1947), que ajudà a la consolidació del Règim, fou un fort cop polític i moral per als exiliats i tots els antifranquistes, que es veieren obligats a replantejar la seva acció. Amb tot, Bellsollell explicà que es mantingué en l'activisme clandestí fins al 1965.

El darrer Bellsollell és un home de cinema, la seva gran passió junt amb la política. Miquel Porter Moix va ser un contacte seu en aquest àmbit i li dedicà diversos articles

Cartell del film *El món de Pau Casals*.

⁹ Article «Cal depassar els partits socialistes nacionals» a *Endavant*, òrgan oficial del MSC a l'exterior. Núm. 37, abril de 1949. Hi ha un volum en facsímil editat per la Fundació Rafael Campalans, Barcelona, 2006.

a l'*Avui*. per Manuel Cusachs i Corredor i Josep Sivilla també parlen d'ell al seu llibre sobre el cinema a Mataró. Autor de documentals, coproductor d'obres per a televisió, guionista de films de cert nom a França, allí va dirigir les seves dues obres més destacades. La primera, *Ils ont tué Jean Jaurès*, sobre el gran líder socialista francès, assassinat per la seva posició contrària a la guerra contra Alemanya el 1914. L'altra, *El món de Pau Casals*, estrenada a Perpinyà el 1974, presentada en festivals i projectada en alguns cinemes francesos, no es pogué passar a Barcelona fins al 1977 i l'any següent al Foment Mataroní. El film va tenir el seu impacte a Catalunya, un cop superada la censura, en plena transició i va permetre conèixer en profunditat un personatge de la talla de Pau Casals i fets de la història de Catalunya. Un home, que més enllà de ser un músic universal, va ser una activista antifranquista molt compromès i generós i un adalid de la pau mundial.

Els darrers anys de la seva vida –ja perdent empenta per l'edat i la salut– maldava per nous projectes. Un era sobre una radiotelevisió privada que havia d'emetre per a Espanya, França, Itàlia i nord d'Àfrica, a partir d'una productora amb seu a Andorra. Un projecte bastant fantàstic (en el sentit de derivat de "fantasia"). A través de Joan Reventós i de Jordi Pujol aconseguí uns ajuts econòmics del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, quan el dirigia Josep Benet, per redactar unes memòries, que crec que no va arribar a redactar.

Bibliografia i Webgrafia sumàries

CUSACHS CORREDOR, MANUEL - SIVILLA BOSCH, JOSEP (1994). *El cinema a Mataró (1897-1939). De la Llanterna Màgica al Cinema Sonor*. Ed. Caixa

Laietana. Mataró.

Guerra i exili de socialistes mataronins (2013). Coordinació d'Anna Comas i Valls. PSC Mataró. Opuscle núm. 10. Als diferents articles hi ha referències bibliogràfiques més concretes.

PUIG PLA, JOSEP (2003). «Francesc Anglas (1901-1988). Centenari d'un socialista mataroní. Notes sobre el treball al tèxtil, la República i el franquisme». *XIX Sessió d'Estudis Mataronins*. Museu Arxiu de Santa Maria.

FUNDACIÓ RAFAEL CAMPALANS (2011). «Francesc Anglas, teixidor, sindicalista i socialista mataroní». *Full suplement 29 del Butlletí de l'Arxiu Històric*. Desembre 2011.

FUNDACIÓ RAFAEL CAMPALANS (2017). «Jaume Comas i Jo, del sindicalisme del tèxtil a les Corts i a l'exili». *Diccionari biogràfic 31 de l'Arxiu Històric*. Abril 2017.

FUNDACIÓN PABLO IGLESIAS. *Diccionario biográfico*. <https://fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico/>

ROIG, MONTSERRAT (2017). *Els catalans als camps nazis*. Nova edició revisada. Edicions 62, Llibres a l'Abast. Barcelona.

